

Психологические вопросы оптимизации структуры информационных материалов // Некоторые вопросы психологии в определении путей совершенствования системы информационных изданий. – М., 1973. – Вып. 1. – С. 52–63; ³Автоматизация индексирования и реферирования документов // Итоги науки и техники. Сер. Информатика. Т. 7 / Под ред. В. И. Горьковой. – М., 1983; ⁴Берлин А. С. Автоматизированные системы переработки текстовой информации. – М., 1991; ⁵Казаневская В. В. Количественный и семантический аспекты понятия „информация”. – НТИ. – Сер. 2. – 1979. – № 9; ⁶Кулик А. Н. Реферат научного документа в единой информационной сети. – НТИ. Сер.1. - № 1. – 1971. – С. 28–32; ⁷Лапшина В. Л. Лингвистические основы реферирования английского научного текста и проблемы модального дескриптора: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1973; ⁸Левчук О. М. Тональність викладу й комунікаційна позиція автора в текстах з високим рівнем публіцистичності // Технологія і техніка друкарства. – 2006. – № 4. – С. 122–130; ⁹Радзієвська Т. В. Текст як засіб комунікації. – К., 1993; ¹⁰Кушнарова Н. М., Удалова В. К. Наукова обробка документів: Підручник. – К., 2003. – С. 267; ¹¹ Шершова А. В. Лингвостилистические особенности рефератов в области общественных наук // Реферирование в общественных науках: Теория и методика. – М., 1982. – С. 115–127; ¹²Рябцева Н. К. Ментальные перфомотивы в научном дискурсе // Вопросы языкознания. – 1992. – № 4. – С. 12–28; ¹³Вежбицка А. Метатекст в тексте // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. VIII. – М., 1978. – С. 402–421; ¹⁴Большакова Е. И., Баева Н. В. Автоматический анализ дискурсивной структуры научного текста. – М.: МГУ им. М. В. Ломоносова. – bolsh@cs.msu.su; ¹⁵Котюрова М. П. Информативная плотность в сфере категорий научного текста. //Изменяющийся языковой мир. Материалы науч. конф. – Пермь, 2001. – Интернет ресурс: <http://language.psu.ru>.

Н.Ф. Пашковська, ст. викл.

СИНОНІМІЧНИЙ РЯД ЯК МОВНА МІКРОСИСТЕМА

Статтю присвячено вивченню однієї з найважливіших проблем лексикології – лексичній синонімії. Синонімічний ряд розглядається як особлива мовна мікросистема. Виділено основні характеристики, принципи будови, види синонімічних рядів. Теоретичні положення ґрунтуються на аналізі тестового матеріалу з творів Є. Гуцала.

The article is devoted the study of one of major problems of lexicology – to lexical synonymy. A synonymous row is examined as special linguistic microsystem. Basi descriptions, principles of structure

of synonymous rows, are selected. Theoretical positions are based on the analysis of test material from works E. Hutsala.

Проблема синонімії посідає особливе місце в характеристиці лексики мови, оскільки синонімічні зв'язки слів вважаються найбільш наочними і переконливими в уявленнях про системну організацію мови, а синонімічні ряди розглядаються при цьому як мікросистеми.

Дослідження лексичної синонімії має починатися з їх класифікації у межах синонімічного ряду. Найчастіше ця класифікація пов'язується із розумінням природи синонімічних відношень, самої суті синонімів, їхньої функції у мовленні, загальних ознак, що кладуться в основу поділу.

Важливою для теорії синонімії є проблема синонімічного ряду та техніка його побудови. **Синонімічний ряд** – це мікросистема в синонімічній системі та загальній системі мови. Специфічність цієї мікросистеми базується на можливості різного називання одного і того самого явища об'єктивної дійсності. Будучи підсистемою в загальній системі мови, синонімічний ряд не є чимось замкнутим, нерухомим, ізольованим, що живе тільки своїми власними законами. Закономірності розвитку мови знаходять своє відображення в зміні синонімічних рядів, у їх виникненні, збільшенні, зменшенні, руйнуванні та внутрішньому перегрупованні. Визначення синонімічних гнізд може бути досить довільним, оскільки часто буває важко встановити, чи передає нове слово щось чітко відмінне від попереднього, що могло б бути за основу для нової семантичної групи, чи тут ще виступає попередній синонімічний ряд тільки вже з додатковим відтінком, який різнить це слово з іншою синонімічною групою слів.

Шлях розвитку семантики слова пролягає саме через синонімічний ряд. Синонімічний ряд – це своєрідний міст між світом пізнавальних понять і світом відображаючих подібний процес слів¹. Він дає змогу знайти словесне вираження для кожного поняття в усій різноманітності його можливих відтінків. І чим більше закріплюється і розвивається синонімічний ряд, тим більше зростає можливість адекватного вираження. Р. Будагов зауважує, що в кожному синонімічному ряді ми бачимо і спільне, і окреме, одиничне: спільне – це те, що зв'язує дані синоніми, робить їх як би представниками одного широкого поняття, а одиничне – те, що дає змогу кожному синоніму даного ряду підкреслити лиш відповідну сторону поняття, а

синонімам всім разом виразити поняття в усьому їх розмаїтті². Кожна група синонімів являє собою своєрідну єдність в тому відношенні, що вони, позначаючи одне поняття, характеризують його з різних сторін. Все гніздо синонімів, які виражають одне основне поняття, об'єднуються у мовців у тісно зв'язану групу. Ця єдність – жива, діюча лексична закономірність³.

Більшість мовознавців за основу при визначенні синонімічного ряду беруть спільність основного значення (М. Палевська⁴, В. Салькова⁵, В. Сіротіна⁶). Синонімічний ряд – це сукупність слів і семантично рівнозначних їм словосполучень, що вживаються для вираження того самого поняття, того самого явища об'єктивної дійсності. Спільністю поняття, що лежить в основі лексичних значень синонімів, пояснюється семантична спільність всіх членів синонімічного ряду. Семантична спільність всіх синонімів ряду являє собою його смислову основу. Ця смислова основа синонімічного ряду і є підставою для залучення різних слів і виразів у один синонімічний ряд⁷. На думку А. Бевзенко, при текстуальному дослідженні лексичної синоніміки художнього твору в синонімічний ряд доцільно вносити і такі словотворчі чи морфологічні варіанти, які розрізняються певними словотворчими афіксами, що не вносять відчутних семантичних чи емоційно-експресивних відтінків /тягти – тягнути, глек – глечик / і такі, в яких афікс відіграє певну семантичну чи емоційно-експресивну роль /рано – раненько/ на правах варіантів, а не самостійних синонімів. Варіантами синонімів А. Бевзенко вважає також і парадигматичні словоформи, що творяться від одного й того кореня способом афіксації. Тобто, якщо, скажімо, видові пари дієслів є граматичними формами одного і того ж слова, то вони вводяться в синонімічний ряд на правах словоформ. Такі видові пари як кричати - крикнути, розглядаються як один синонім, представлений двома видовими формами. Це стосується і форм вищого та найвищого ступенів порівняння прикметників і прислівників, що творяться несуплетивним способом /високо-вище/. Коли ж граматичне значення виражається лексичними засобами, тобто різними лексемами, то такі пари слів вводяться в синонімічний ряд як самостійні синоніми / брати – взяти/⁸.

Синонімічний ряд є джерелом необхідного матеріалу, що складає широку амплітуду коливань від одного відтінку до другого, від домінанти ряду до її протилежності. Об'єднання синонімів у

синонімічні ряди в першу чергу зв'язане з точним визначенням значень слів, як основних, так і переносних, з чітким розмежуванням значень слів від відтінків значень і від контекстуального вживання слова. Для об'єднання слів у синонімічні ряди мовознавець Ц. Сакарулі вважає за необхідне брати до уваги дві основні умови: 1/ тотожність понять, виражених членами синонімічного ряду; 2/ подання кожного члена синонімічного ряду як єдності тотожних і диференціальних ознак⁹. Для визначення семантичної структури синонімічного ряду дуже важливо визначити, до якої морфологічної категорії відноситься певне слово, оскільки синтаксичні одиниці, виражені іменниками чи іншими частинами мови, творять різні за своєю природою зв'язки в контекстах. В межах синонімічного ряду слова об'єднуються на основі їх смислової співвідносності, а між собою в середині ряду відрізняються або певними відтінками значень, або емоційним забарвленням, або сферою вживання. Тому не завжди слова одного синонімічного ряду можуть замінити одне одного. Заміна можлива лише в абсолютних синонімах. Крім того, можна замінити словом-домінантою, нейтральним словом інше слово даного синонімічного ряду /блукати, повзти, чапати – ходити/, хоча, правда, не без зміни відтінків у змісті, або іншим стилістичним синонімом близького значення /блукати-ходити/. За своєю лексико-граматичною співвіднесеністю в синонімічні ряди можуть об'єднуватися слова однієї частини мови. Але разом з окремими словами в синонімічному ряді об'єднуються інколи словосполучення різних типів. Хоча А.Євгенєва вважає, що фразеологічні словосполучення можуть включатися в синонімічний ряд лише в тому випадку, якщо вони є еквівалентами лексичних синонімів і характеризуються лексичною неподільністю¹⁰.

М.Фашенко зауважує, що є синонімічні ряди лише понятійного змісту, які складаються з вихідного слова логіко-пояснювального типу та з таких же співвідносних /мотузка, мотузок, шнур/. Є також синонімічні ряди лише стилістичного, експресивно-емоційного змісту /моторний, меткий, спритний/. Але більшість синонімічних рядів є змішаного комплексного типу. Так як велика кількість слів є багатозначними, то при складанні синонімічного ряду важливо перш за все чітко встановити, в яких значеннях вживається слово і в якому значенні воно може входити в даний синонімічний ряд. Одне і те ж слово може в різних значеннях входити у різні ряди, тому треба слідкувати, щоб такі ряди не об'єднувались і не

змішувались¹¹. Незамкнений синонімічний ряд – шлях розвитку мови, її еволюція. Явище синонімії – універсальне явище, що поєднує мовні факти в часі, в локальних і соціальних варіантах. Слова застарілі і нові, діалектні, просторічні та жаргонні знаходять своє місце в синонімічному ряді. Синонімічний ряд зв'язує і те, що прийнято загальномовною нормою, і те, що народилось в індивідуальній творчості, втілюючи різноманітність і єдність літературної мови. Таким чином, будучи явищем синхронним, синонімічний ряд разом з тим поєднує час минулий з теперішнім. Він не є замкненим, закритим, ізольованим мовним явищем. Ця незамкненість відкриває простір для видозміни у його складі. З розвитком лексичної системи обсяг синонімічного ряду змінюється. Поява нових лексем у мові, перехід окремих слів до пасивної лексики, набуття деякими діалектними словами статусу літературної норми зумовлюють певні зміни в межах синонімічного ряду. Можуть змінюватися межі між окремими членами синонімічного ряду, відбуватися перегруповання компонентів синонімічного ряду. Синонімічний ряд групується навколо одного слова, значення якого є спільним для всіх синонімічних слів ряду. Його значення повністю збігається із смисловою основою ряду. Це слово лише називає поняття і не вносить ніякої конкретизації, характеристики його. Таке слово називають заголовним або стержневим, домінантою, а в українському мовознавстві за ним уже закріпився термін „слово-показник”. При укладанні синонімічного ряду постає важливе завдання правильно встановити стержнєве слово або ідентифікатор, як називає його французький мовознавець Ш. Баллі. Він стверджує, що ідентифікувати мовний факт можна тільки таким словом, яке виражає втілену в ньому ідею в найпростішій об'єктивній і найбільш абстрактній формі. Ідентифікатор не повинен нести в собі специфічних додаткових відтінків - ні смислових, ні афектних, які були б властиві тільки йому, повинен визначати те основне, що несуть у собі всі інші синоніми ряду¹². Домінанта має в своєму значенні охоплювати всі основні ознаки, властиві словам-синонімам. Вона має бути стилістично нейтральною. Діалектні слова, жаргонні, архаїзми, тобто слова обмежені в мові у своєму вживанні, не можуть виступати в ролі домінанти. Не варто також стержневим словом брати стійкі словосполучення, ідіоми, так як основне значення чіткіше виражається в слові. Крім того, фразеологізми, як правило, відрізняються експресивно-емоційними відтінками. Слід уникати

також слів іншомовного походження, але, якщо іншомовне слово набуло широкого вжитку і є найуживанішим для вираження цього поняття і найчіткіше передає зміст синонімічного ряду, то воно може використатися в ролі заголовного слова. Не варто обирати домінантою і багатозначні слова. Функцію слова-показника багатозначне слово виконує лише в тому синонімічному ряді, в якому воно вживається із своїм основним, первинним значенням. Слова з переносним значенням не можуть бути домінантою навіть тоді, коли це значення закріпилося в загальнонародному вжитку. Домінанта виступає центром ряду, навколо неї групуються всі інші – спершу значеннєво найбільш типові одиниці ряду, а потім слова, спеціалізовані у певному відношенні: стилістично марковані, слова пасивного лексичного складу мови, зокрема такі, що вживаються як художньо-образні одиниці, слова діалектні, менш відомі синоніми, архаїзми, індивідуальні неологізми. Позиція слів у синонімічному ряді передусім детермінується їх семантикою, меншою мірою – властивою їм конотацією. Отже, кожного разу діє принцип семантичної градації, що полягає в спадній або наростаючій видозміні основної ознаки ряду, що закладена в його домінанті – семантично організуючому центрі.

Будь-який синонімічний ряд відкривається домінантою - лексемою, яка має найбільш загальне в даному ряді значення, є найбільш вживаною, має найширшу сполучуваність і найбільш нейтральна стилістично, комунікативно, граматично, прагматично, просодично і т.ін. В деяких випадках домінанта повністю може входити у значення решти елементів синонімічного ряду, або ж може відрізнятися від інших синонімів позитивною семантичною своєрідністю, тобто включати в себе семантичні компоненти, яких у інших синонімів немає: мовчати - не обзиватись, набрати води в рот, не розмикати вуст, тримати язика на припоні, нічичирк нікому, ані пари з вуст, ані телень: *Жінка слухала його й не обзивалась* [Г, I, 234]; *Мовчали. Й дітлашня теж понабирала води в роти - від найстаршого до найменшого* [Г, I, 233]; *Циганка мовчала. І немовля її мовчало. Жодне з дітей не розмикало вуст* [Г, I, 274]; *....зрештою здивувалась Фросина, яка сама звикла тримати язика на припоні й вислуховувати балакучого чоловіка* [Г, II, 168]; *Тільки ж ти нічичирк нікому* [Г, I, 168]; *Бахурка ж ні пари з вуст* [Г, I, 47]; *Іван принишк, ані телень* [Г, I, 74].

Синонімічний ряд із домінантою сміятися на позначення

душевного стану персонажа, охоплює слова, які по-різному передають цей стан: *хихикати, реготати, заходитися сміхом, заливатися сміхом, пирскати, кривити уста: Гарні в неї дітки, коли отак сміються [Г, I, 86]; Щоправда, посміявся він лише в кулак, але Дробаха помітив [Г, I, 192]; Горик - спершу голову втягнув у плечі, а потім посмілівішав і хихикнув у пригорщу [Г, I, 187]; Іван і підсипає, а Толик із Санею регочуть [Г, I, 86]; Ендеберя зареготав так лунко, що за вікном хмара горобців злякано злетіла з бузинового куща [Г, II, 299]; Несподівано губи в Марка сіпнулись, лице роздалось ушир, посоловілі очі стали осмисленіші, й він густо зареготав, котячи з грудей нестримні задушливі хвилі сміху, б'ючи себе кулаком в груди, наче з їхніх надрів підганяючи й виштовхуючи несподівані веселощі й дике торжество, які не збирався погамувати... [Г, II, 268]; Всі заходилися сміхом [Г, I, 167]; Ха-ха-ха! - заливався сміхом коваль [Г, I, 168]; Всі заходилися сміхом. Навіть Явдоня, квола та мовчазна, кривила в ліжку зблідлі вуста [Г, I, 167]; Ганка зігнулася, полола, думаючи тільки про одне: тільки б не пирснути, бо потім клопоту не оберешся [Г, I, 166].*

Пояснюється це тим, що домінанти - майже завжди лексеми першого плану, які найкраще оброблені у мові. Сліди різноманітних ситуацій, в яких тільки вони можуть бути використані, зберігаються в них у вигляді особливих значень, особливих конотацій, особливої прагматики, які не завжди легко виявити. Так, наприклад, розглянемо синонімічний блок померти: *переставитись, заснути, сконати, повигибати, простягнутись, накласти життям, забрав когось бог, руки й ноги поскладати, ногами догори дригнути*. Домінантою є лексема померти, яка, як і інші одиниці ряду, виражає стан людини, яка перестає виявляти ознаки життя. Вона нейтральна і найбільш вживана: *Страшно, звичайно, але люди продають, а від страху хоч і вмирають, та не часто [Г, I, 115]; ...то хотіла б Ганка померти теж у роботі, як він, Петро Обичайка, хотіла б померти люблячи... [Г, I, 143].* Інші синоніми ряду - це слова і вирази, які вживаються з метою уникнення слів з грубим чи непристойним змістом або неприємним у певних умовах забарвленням: *А переставиться у сім'ї хтось - знову женуть, бо позбираються після похорону всім кутком... [Г, I, 114]; Діти виконували її накази, бігали, сміялися, а тим часом мати заплющила очі й заснула. Більше вона не проснулася [Г, I, 389].* Деякі синоніми виражають факт смерті у грубій формі: *І...хотіла б померти люблячи..., а не від ненависті сконати [Г, I,*

143]; *Оце холод такий на супостатів, щоб повигибали до ноги. Біля Кордишівки сама бачила, як німець ішов, ішов по дорозі, а потім беркицьнувся і зразу ж задубів, мов стерво яке..*[Г, I, 207]; *Це ж простягнутись треба, щоб на п'ять вікон жили з себе сотати* [Г, II, 118]; *А приїхав додому після демобілізації, щось із'їв - і мало дуба не дав, ледве врятували* [Г, I, 183]; *Та щоб тебе, Васильку, отакого славного, я вступила отій. А хутчій догори ногами дритну, аніж вступлю* [Г, II, 181]. Синоніми із звичним піднесенням звучанням: *От у районі надумали - оскільки солдати разом воювали, оскільки наклали життям за спільну велику справу, чого б це їм лежати в різних місцях* [Г, I, 120]; *Народилася людина чи забрав когось бог до себе - Ликора говорить, що згори видніше* [Г, I, 135]; *Якби я така прошена була, - цокотіла Ганка, - то давно вже б руки й ноги поскладала, ей-ей* [Г, I, 137]. Більшість із поданих синонімів-лексем та синонімів-фразеологізмів найкраще вписуються в контекст, у мову персонажів і передають їх ставлення до предмета мовлення, не передаючи при цьому своїх емоцій. На фоні синонімічного ряду може здатися, що домінанта є абсолютно універсальним і спільним синонімом, здатним замінити інші слова даного ряду. Однак, при уважному аналізі очевидно, що кожен із синонімів має свої семантичні особливості, які відрізняють його від інших синонімів ряду. Отже в синоніміці найяскравіше виявляється багатство мови, а глибоке знання синонімічних можливостей і вправність у користуванні ними є одним із найважливіших показників майстерності письменника.

¹Брагина А. Синонимы в литературном языке. – М.: 1986. – С. 125; ²Будагов Р. Очерки по языкознанию. – М., 1953. – С. 30; ³Гвоздев А. Очерки по стилистике русского языка. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 1965. – С.45–48; ⁴Палевская М. Проблема синонимического ряда, его границ и возможности выделения доминанты: Лексическая синонимика. – М.: Наука, 1967; ⁵Салькова В. Некоторые проблемы синонимии в языке и речи. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1971; ⁶Сиротина В. Лексическая синонимика в русском языке – Львов: Изд-во Львов.ун-та, 1960; ⁷Бевзенко А. Лексическая синонимика романов М.Стельмаха: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Одесса, 1968. – С. 157–159; ⁸Бевзенко А. До історії питання про лексичну синоніміку. – Одеса, 1964. – С. 250–256; ⁹Сакарули Ц. К вопросу о структуре синонимического ряда / На матер. совр. англ. яз.: Автореф. дис. канд. филол. наук. – Тбилиси: Изд-во Тбилис. ун-та, 1967. – С. 8; ¹⁰Евгеньева А. Очерки по синонимике современного русского

литетатурного языка. – М.–Л. – 1966. – С. 29; ¹¹Фащенко М. Аналіз лексики художнього твору / Лексична синоніміка. – Одеса, 1972. – С. 16; ¹²Балли Ш. Французская стилистика / Перевод с французского. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1961. – С. 129–138.

Список умовних скорочень

Г – Гуцало Є. Твори в 5-ти томах. К.: Дніпро, 1996.

С.О. Прутько, асп.

МАКСИМ РИЛЬСЬКИЙ В ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПЕРЕКЛАДУ

Стаття присвячена історії українського перекладу. Також визначається роль Максима Рильського в еволюції українського перекладу.

This article is devoted to the history of Ukrainian translation. Also the article denote the Maksym Ryl'skyi's role in the evolution of Ukrainian translation.

Першопочатки перекладацької діяльності в Україні сягають часів Київської Русі – першої суверенної держави на українських землях. Хрещення Русі наприкінці X ст. н. е. (988) і запозичення кирилиці, яке його супроводжувало, зумовили залучення цієї держави до культурного простору Візантії. Із впровадженням християнства виникла потреба в численних перекладах релігійної літератури. У ситуації диглосії “розмовна мова (староукраїнська / руська) – писемна мова (церковнослов’янська/староболгарська)” саме друга мова переважно застосовувалася для перекладів.

Як книжна мова науки церковнослов’янська зберігала свою писемну функцію до кінця XVIII ст., коли утворилася сучасна українська мова. Використовуючись як засіб перекладу, церковнослов’янська мова вбирала українські елементи які укорінювалися в перекладених текстах. Одночасно завдяки взаємодії з церковнослов’янською українська (“проста мова”) збагатилася свій словник і розвинула синтаксис.

У XV ст. в Україні вийшла серія перекладів, серед яких нова редакція Старого Заповіту. До нових перекладів цієї доби належить також “Псалтир Федора Жидові на”.